

UDC 94(520+(470+571))“1926/1927”

THE ACTIVITY OF THE JAPANESE CONSULATE IN ODESA UNDER THE LEADERSHIP OF SHIMADA SHIGERU. PART I

Svitlana Pavlenko

PhD (History), Deputy Director

Museum of Dnipro city history

14, Voskresenska Str., Dnipro, 49000, Ukraine

skaiveta@i.ua

ORCID: 0000-0002-4101-157X

In 1926 the work of the Japanese Imperial Consulate in Odesa was resumed. The second, Soviet, stage in the history of the institution lasted until 1937. The first consul of this time was Sasaki Seigo (1926), then the institution was temporarily headed by Kamimura Shinitsi (1926–1927). Shimada Shigeru became the third head of the institution, working as a consul in Odesa from 1927 to 1930. He was a qualified diplomat, participated in the Soviet-Japanese negotiations, became the first Japanese consul in Alexandrovsk (Sakhalin). Most of his assignments were geographically in the Russian Empire / Soviet Union.

In Odesa, Shimada was under close surveillance by the Counterintelligence Department of the State Political Administration. In 1927, they finally managed to get secret agents among the consulate staff. These were cook Olena Shetske and courier-guard Mykhailo Tsybulko. In addition, state security officers were among the acquaintances of consular officers. A good acquaintance of consul, Volodymyr Fomenko, who even became a consultant to the Ukrainian language institution during Shimada's time, provided the most information to the DPU. Consulate staff were well informed about the availability of agents. This is indicated by the security measures they had taken to prevent Soviet agents from intercepting valuable information. In the end, they managed to complete the task. The DPU received information about the personal views of the consul and the official actions of the institution.

Other staff members of the consulate at this time were Camimura (vice-consul, recalled in February 1927), Goto (secretary, served from 1926 to 1928), and Noguchi (secretary, 1928–1930). In addition, in 1929 Mitani was sent to Kyiv for one year to study the Ukrainian language. At that time, internal conflicts between the consular officers were constantly erupting.

Keywords: Japanese consulate in Odesa, Shimada Shigeru, Japan, USSR, State Political Administration of Ukrainian SSR

ДІЯЛЬНІСТЬ КОНСУЛЬСТВА ЯПОНІЇ В ОДЕСІ ПІД КЕРІВНИЦТВОМ ШІМАДИ ШІГЕРУ. ЧАСТИНА I

С. С. Павленко

Наприкінці 1920-х рр. політичні відносини між СРСР та Японією мали позитивну тенденцію розвитку. Однак суспільне сприйняття в обох країнах образу іншої було досить неоднозначним. Офіційна радянська пропаганда подавала негативний образ Японії, а співробітники ДПУ (Державне політичне управління) з особливою прискіпливістю шукали її шпигунів, як реальних, так і вигаданих. Це прямо впливало на діяльність японських консульств.

© 2022 S. Pavlenko; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

Не була винятком і одеська установа. У 1927–1930 рр. її очолював Шімада Шігеру. Він був одним з найдосвідченіших дипломатів з-поміж тих, хто працював у консульській системі Японії на території СРСР. У численних звітах консул повідомляв про життя регіону та різні сфери радянської дійсності. Водночас Шімада мав непростий характер – він постійно конфліктував з підлеглими та мимоволі взаємодіяв з радянськими контррозвідниками. Аналіз цих зав'язків і ставиться за мету нашої публікації.

Традиція дослідження історії офіційних резиденцій, що діяли в межах російсько/радянсько-японських відносин, бере свій початок з робіт західного науковця Дж. Ленсена [Lensen 1968; 1970]. У своїх працях дослідник зазначає період перебування Шімади в Одесі та висвітлює його роботу у структурі МЗС Японії.

У сучасній українській історіографії найбільше відомостей про історію Японського консульства в Одесі представлено в монографії І. Матяш [Матяш 2020]. Дослідниця звернула увагу і на діяльність Шімади Шігеру. Робота ґрунтується на архівних матеріалах українського походження, що й визначає обмеженість дослідження. Треба зазначити, що ця робота є першою в науковій практиці комплексною реконструкцією радянського періоду історії Японського консульства в Одесі.

Згадує про перебування в Одесі Шімади Л. Вовчук, розглядаючи зіткнення ДПУ та японських консулів [Вовчук 2021].

Джерельна база дослідження ґрунтується на архівних матеріалах та відомостях з періодичних видань. У Галузевому державному архіві СБУ (м. Київ) зберігається тритомна справа з документами щодо спостереження контррозвідників за діяльністю Японського консульства в Одесі за 1926–1932 рр. З неї ми отримали інформацію про побутове життя японців, їхній щоденний ритм роботи, зіткнення з ДПУ, погляди на радянську дійсність, здійснені відрядження тощо. Саме в цій справі міститься важливе візуальне джерело – фотокартка Шімади з дружиною в Куяльницькому санаторії 1928 року. Інформація про призначення та переведення по службі зберігається в Національному архіві Японії, а консульські звіти – у Дипломатичному архіві МЗС Японії.

Транслітерування японських імен та прізвищ у роботі здійснювалося з урахуванням напрацювань О. Коваленка [Коваленко 2012] та В. Рубеля [Рубель 2009], а також сучасних підходів, що використовуються на рівні офіційних українсько-японських дипломатичних відносин.

Кар'єра Шімади до Одеси

Шімада Шігеру (яп. 島田滋) (1885–1954) у 1906 р. закінчив Інститут іноземних мов у Токіо та став фаховим русистом. Ще в шкільні роки Шімада познайомився з віконтом Гото Шімпеєм, одним з найвідоміших політиків Японії [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 2, арк. 33].

Кар'єра майбутнього одеського консула в структурі МЗС розпочалася в 1909 р. з посади дипломатичного клерка при генеральному консульстві у Владивостоці [Gaimushō gerpō... 1909]. У роки революції працював заступником з питань діловодства японського консула в Омську (1919–1920) та співробітником японського консула в Іркутську [Дацышен 2012]. Вже пізніше Шімада згадував про своє знайомство з Колчаком [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 1, арк. 246]. Окрім того, у революційне лихоліття, у 1919 р., дипломат вперше відвідав Одесу. Він розповідав, що це був період “панування білих... і під час відступу [я. – Авт.] ледве не потрапив у полон до червоних” [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 2, арк. 162].

У 1921 р. Шімада дістав призначення на посаду віцеконсула у Владивосток [Part 2]. Згодом переведений до Харбіна. У вересні 1922 р. чиновник прибув на нове місце служби – до Петропавловська-Камчатського, де очолив консульство. У тому

ж 1922 р. брав участь у Чанчунській конференції. Далі працював японським консулом у Пекіні (1924) [Москва – Токио... 2007, 72, 76, 81, 92, 118, 128, 280]. Був задіяний у процесі укладання Пекінського договору як перекладач.

Підписання в 1925 р. цієї угоди не лише означало відновлення дипломатичних відносин, а й стало основою для подальшого обговорення економічних прав Японії на далекосхідних територіях СРСР. Діалог щодо сахалінських концесій розпочався в березні 1925 р. та відбувався в м. Александровську (о. Сахалін). У переговорах як представник МЗС Японії брав участь Шімада. Фактично з травня 1925 р. він став японським генеральним консулом в Александровську. Його права на виконання цих обов'язків визнані радянським урядом у липні 1925 р. Ця консульська установа стала першою легальною створеною Японією на території СРСР. Проте роль Шімади як голови інституції зводилася до налагодження її функціонування. Саме тому вже в серпні 1925 р. до міста призначили іншого японського консула – Судзукі Йоносукі [Смекалов], а Шімада став консулом у Новосибірську. Тут він працював з березня 1926 р. до лютого 1927 р. У цей час у посольстві СРСР у Токио йому давали таку характеристику: “За всіма даними видно, що Шімада буде своєю кар'єрою на Союзі й подібно до його колег ставиться до нас дуже сприятливо” [цит. за: Дацьшен 2012]. Пізніше такого ж висновку будуть дотримуватися і в ДПУ. У публічних та приватних розмовах Шімада завжди підкреслював своє позитивне ставлення до СРСР і що саме тут “його кар'єра і завершиться” [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 1, арк. 245]. Шімада мав “орден, що давав йому право посідати четверте місце від імператора” [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 3, арк. 78].

Вірча грамота на виконання Шімадою консульських обов'язків у м. Одесі була видана від імені японського імператора Хірохіто в листопаді 1926 р. [4. Consul Shitama... 459, 461]. До одеського відділення ДПУ інформація про це призначення надійшла у грудні 1926 р. Екзекватура від радянського уряду була датована 22 лютого 1927 р. [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 1, арк. 152]. До консульського округу увійшли Одеський округ СРСР та Одеса. Вже у травні були уточнені межі консульського округу Шімади, що включали території УСРР та Кримської АСРР [Матяш 2020, 253].

До міста Шігеру прибув 19 лютого. На сторінках газети “Известия” з цього приводу опублікували невелику статтю, де йшлося про значний досвід чиновника і про те, що останні шість років він “брав активну участь у роботі з відновлення дипломатичних відносин між СРСР та Японією”, був залучений у Дайренській, Чанчунській та Пекінській радянсько-японській конференціях, у процесі передачі радянській владі північної частини Сахаліну, організував Японське генеральне консульство в Александровську та обіймав посаду консула в Новосибірську. В інтерв'ю, уривки з якого були включені до цієї ж статті, консул вказував, що Японія зацікавлена в закупівлі в південних регіонах СРСР (УСРР та східне Причорномор'я) солі, нафти, лікарських трав тощо. І перше його завдання як консула – це дослідження цих питань, тобто можливих сфер розвитку радянсько-японських економічних відносин. Другим пріоритетом для чиновника було встановлення регулярного морського сполучення між Японією та чорноморськими портами СРСР [Приезд японського консула 1927, 2].

У цей час в Одесі діяли консульства Німеччини, Туреччини й генеральне консульство Італії. Японська установа розташовувалася на бульварі Фельдмана, 1 (зараз Приморський бульвар), мала телефон 32-68 [Вся Одеса... 1929, 48].

На момент прибуття Шімади до Одеси штат консульства складався з віцеконсула Камімури та секретаря Гото. Кур'єром-сторожем працював Михайло Цибулько, а перекладом та друком займався Сергій Фельдман, кухаркою була Олена Шецке, покоївкою – Клавдія Оденчук. Дещо пізніше при установі з'явилася няня – Зінаїда

Айт-Валенті [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 1, арк. 201]. На перший квартал 1927 р. ніхто з них не співпрацював з ДПУ, тобто таємних агентів серед співробітників консульства не було.

27 квітня 1927 р. зі штату консульства звільнили Фельдмана, оскільки до Одеси прибув новий співробітник – Ногучі Яшіо, що володів російською мовою, власне як і Шімада та Гото [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 1, арк. 170, 178]. Але навіть після звільнення він продовжував відвідувати консульство, що викликало підозри в ДПУ. 14 липня 1927 р. Фельдман був заарештований. Його звинуватили в розкритті Камімури спроби ДПУ завербувати його. Фельдмана нібито, як вважали в консульстві, відправили в заслання на Соловки. Але його доля склалася інакше. Сергія вислали з Одеси до Дніпропетровська, і вже тут у 1937 р. він був репресований як японський шпигун.

А ось ситуація з кур'єром М. Цибульком склалася зовсім інакше. У ДПУ давно розмірковували про його вербування та вибудовували складні схеми для реалізації цього наміру. Але в підсумку він погодився на співпрацю без особливих вагань і з 1 травня 1927 р. став агентом ДПУ. У звітах навіть зазначалося: “На роботу Цибулько згодився без особливого тиску”. У документах він дістав прізвисько “Васильєв”. Його згода на співпрацю пояснювалася надто суворими вимогами до дотримання робочої дисципліни з боку японців [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 1, арк. 199, 201, 211].

Але “кур'єра” таємного агента, що лише розпочалася, ледве не завершилася через прикрий випадок. Річ у тому, що Цибулько проживав у консульстві разом зі своїм 14-річним сином. Хлопець підбрав ключ до столу в канцелярії консульства та викрав звідтіля 20 карбованців. Фактично йому вдалося те, що впродовж пари років не вдавалося ДПУ. Шімада досить швидко виявив крадіжку і запідозрив у ній хлопця. Зрештою, той визнав свою провину. Але найбільше консула збентежив той факт, що для своїх дій хлопець використав ключі від іншого столу, що теж містився в консульстві, замки цих столів виявилися ідентичними.

І тут уже Шімада запідозрив “Васильєва” в тому, що він міг вільно користуватися цими ключами, аби викрадати документи з консульства для ДПУ. Адже японець час від часу виявляв у столі сплутані папери, що лежали не в тому порядку, як він їх залишив. Консул почав підозрювати Цибулька і ставитися до нього з обачністю. Проте з консульства агент не був звільнений, та й прямих доказів Шімада не мав. Зі слів кур'єра, консул вирішив зробити йому перевірку: одного дня “Васильєв” виявив у книзі 30 карбованців. Остерігаючись провокації, він одразу повідомив про цю знахідку Шімаді. Через тиждень агент знайшов на підлозі консульства 300 карбованців. Кур'єр одразу передав їх японцям. На деякий час стосунки зі сторожем налагодилися. Проте повної довіри до Цибулька японці не мали.

У лютому 1929 р. Шімада та Ногучі вчинили обшук у кімнаті “Васильєва”, але нічого підозрілого не виявили. Японці пояснили свої дії тим, що в Цибулька “не все в порядку в політичному плані” і що на нього було декілька доносів. Шімада попередив: у разі підтвердження правдивості цих доносів “Васильєва” звільнять з консульства упродовж 24 годин [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 3, арк. 70]. Зрештою, Шімада не вдавався до радикальних змін у кадровій політиці установи. Незважаючи на його недовіру до місцевих, вони продовжували працювати у штаті.

Одним з найбільш наближених до консула був “Токієць”. Його справжнє ім'я – Володимир Степанович Фоменко. Ще в імперські часи він закінчив Новоросійський університет, далі був запрошений до Токійського університету як викладач російської мови, де й познайомився зі студентом Шімадою. Пізніше викладав у різних містах Російської імперії [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 3, арк. 242]. Станом на 1927 р. працював у залізничній трудовій школі. Фоменко постійно бував у

гостях у консула. Треба зауважити, що Шімада досить відкрито спілкувався з ним. Хоча консул і не видавав таємної інформації, але різко висловлював свою думку щодо тих чи інших політичних подій у бесідах з “Токійцем”. Причому перші роки він намагався бути більш обачним навіть у спілкуванні з Фоменком та демонструвати лояльність до радянської влади. Зокрема, він казав “Токійцю”, що “не уявляє собі влади, яка б могла замінити Радянську, оскільки при зміні знову будуть громадянська війна і хаос” [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 1, арк. 202–204]. Але чим далі, тим на більш гострі теми велися між ними бесіди та критичніші зауваження висловлював японець.

У березні 1928 р. консул запропонував Фоменку обійняти посаду консультанта з української мови. Головним змістом роботи мали стати пояснення консульським чинам незрозумілих частин з публікацій і газет та редагування російськомовних паперів і листів. “Токієць” мав приходити до консульства раз на тиждень на 2–3 години й отримувати за цю роботу кошти. Фоменко погодився на пропозицію і почав працювати раніше, ніж Шімада встиг затвердити його кандидатуру як нового працівника в МЗС Японії [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 2, арк. 96–96 зв.].

Будь-які потенційні знайомі співробітників консульства завжди сприймалися ДПУ або як можливі агенти, або як резиденти японської розвідки. Зокрема, у 1927 р. Шімада познайомився з Олександром Самойловичем Павличенком, який був художником та декоратором у різних театрах міста, а на момент кінця весни – початку літа працював в артілі безробітних художників. Павличенко час від часу навідувався до Шімади. На квітень 1927 р. він уже був у переліку агентів ДПУ з позивним “Декоратор”. Але його стосунки із Шімадою були досить складними. Інколи консул відмовляв йому в зустрічі, начебто через його відсутність вдома. Павличенко мав дуже добрі зв’язки із секретарем Гото. За відомостями “Декоратора”, Шімада нібито рекомендував секретарю менше спілкуватися з ним. Мотив такої вказівки полягав не в підозрах конкретно “Декоратора”, а в інструкціях, наданих посольством у Москві, яке, за переконанням Гото, було вкрай обмежене в діях через ДПУ [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 1, арк. 200, 207]. Після відкликання Гото з Одеси Шігеру особисто зробив візит “Декоратору”. КРВ ДПУ (Контррозвідувальний відділ ДПУ) вважав, що консул прагнув отримати від Павличенка компрометувальні свідчення про Гото. Шімада обурювався, що після від’їзду віцеконсула він виявив великий безлад і нестачу коштів. З відкликанням Гото “Декоратор” став небажаним гостем у консульстві, а його цінність як агента значно впала [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 2, арк. 18].

На деякий час консул справді обірвав зв’язки з Павличенком, але в середині 1928 р. їх комунікації відновилися. Зокрема, Шімада разом з Ногучі просили “Декоратора” поїхати з ними на автомобілі в Люстдорф, аби знайти німця, який за плату погодився б посіяти на декількох своїх грядках насіння, отримане з Японії.

Ще одним агентом ДПУ стала кухарка Олена Шецке. Через вік для неї вигадали прізвище “Стара” (на 1927 р. мала 66 років). Вона без особливого опору згодилася бути таємним агентом. “Стара” постійно інформувала ДПУ про візитерів консульства та особисте життя працівників установи.

Зокрема, Шецке повідомляла, що Шімада багато часу проводив удома і рідко кого приймав. Частково це було спричинено хворобою дружини. Але іншою великою проблемою для консула, як зазначала агентка, було принизливе ставлення до консула з боку місцевих. Він неодноразово ставав об’єктом відкритого насміхання одеситів. “Стара” розповіла про такий випадок: коли Шімада, Гото та Ногучі з дружинами відпочивали в Аркадії, їх почали принизливо називати “макаками”. Щоправда, консул не став спокійно спостерігати за цією картиною: на його вимогу міліція склала протокол, а винні були притягнуті до відповідальності. Шімада навіть висловив міліції подяку.

Такі ксенофобські настрої щодо японців, що активно підбурювалися пресою, лише посилювалися. Зокрема, у наступному 1928 р. на Лазурному пляжі з консулом та його дружиною трапилася неприємна історія: їх сплутали з китайцями, й “публіка почала напирати” до такої міри, що йому з дружиною довелося рятуватися втечею [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 2, арк. 164, 168, 206–207].

Консула бентежило посилення негативного ставлення до японців з боку місцевого населення. У бесіді з кур’єром Цибульком він намагався довідатися про причини такої ворожості, адже “Японія вживала усі засоби для налагодження гарних, добросусідських відносин з СРСР”. Шімада навіть звернувся до “Васильєва” з проханням розповісти про цю розмову усім своїм знайомим та про те, що уряд Японії є дружнім до СРСР [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 1, арк. 249].

Інколи “Стара” підбирала різні записки, викинуті Ногучі та Шімадою, але цінних свідчень з них здобути не вдалося, оскільки непотрібні папери з важливою інформацією одразу спалювалися [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 2, арк. 34]. Зокрема, отримавши підібрані кухаркою записки, у ДПУ довідалися, що Шімада просив Гото повернути його гральні карти й камінці для гри (го).

Посилення втручання ДПУ в роботу консульства мотивувало японців до перегляду підходів до своєї роботи. За часів Сасаки, попереднього консула, документи просто зберігалися на письмовому столі, а всі працівники мали вільний доступ до канцелярії. З приїздом Шімади ситуація кардинально змінилася. Станом на 1927 р. службові папери на столі не зберігалися, на ньому могли лежати лише газети. Документи зберігалися у вогнетривкій шафі. Коли відкривалася ця шафа, двері до кімнати зачинялися на ключ і звичайно до неї нікого не впускали [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 1, арк. 210, 277].

Якось “Стара” намагалася слідом за Ногучі пройти до кімнати, де була вогнетривка шафа, але японці наказали їй почекати за дверима. Каса взагалі відкривалася за допомогою певного таємного методу. Зокрема, місце для ключа було закрито спеціальним овалом, що відкривався через комбінацію цифр. Одного разу Шімада спробував самостійно відкрити шафу. Коли Ногучі помітив, що цифри були не в тому порядку, як він їх залишив, – одразу почав допитувати прислугу, доки не встановив, що то був консул [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 2, арк. 33].

Увесь відпрацьований папір японцями одразу спалювався і в жодному разі не викидався у смітник. Задля цього навіть було придбано спеціальну вазу. Папір більшої щільності (наприклад, конверти) теж одразу спалювали, але вже в печі [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 1, арк. 210]. Шімада інколи сам ходив на пошту по кореспонденцію, інколи посилав Ногучі. Усі отримані листи, зокрема й особисті для Цибулька, секретар віддавав консулу. Час від часу, як вказувалося в донесеннях ДПУ, консул міг прочитати приватні листи, адресовані співробітникам установи [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 2, арк. 122].

Восени 1927 р. навпроти головного входу до консульства, по Воронцовському провулку, відкрилася майстерня мережива та шиття. Японці вважали, що то резиденція ДПУ, аби стежити за консульством. Проте ці підозри були необґрунтовані, адже майстерня не мала до ДПУ жодного стосунку.

Незважаючи на постійне розширення мережі інформаторів ДПУ, до Одеси з Москви та Харкова надходили вимоги налагодити виймання з консульства документів, отримати зліпки ключів від усіх письмових столів, а головне, вогнетривкої шафи. Щоправда, місцеве відділення ДПУ констатувало неможливість виконати це розпорядження.

Інколи курйозні випадки, що траплялися з японцями, доводилося розслідувати саме ДПУ. Зокрема, у листопаді 1927 р. дружина консула розповіла кухарці (тобто агентці “Старій”) “велику таємницю” – що військового аташе Японії при посольстві в Константинополі Хасімото під час подорожі поїздом з Києва до Одеси між

станціями Козятин та Бірзула обікрали. У нього вкрали усі речі – цінності й таємні документи. І це нібито вже був другий такий випадок крадіжки документів. Тож 22 листопада аташе прибув до Одеси без особистих документів. Паспорт він нібито забув у Києві в готелі. Звідти документ надіслали до Одеси, і 24 листопада Хасімото виїхав у Константинополь. Проте це не розв'язувало питання зниклих документів [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 1, арк. 248–249, 266, 268]. У ДПУ почали будувати гіпотези щодо цієї події та розслідувати її. За даними “Васильєва”, Шімада щодо цього випадку повідомив, що Хасімото або перебував у стані алкогольного сп'яніння, або зв'язався з жінкою, яка й обікрала його.

Ситуація з крадіжкою поставила консула перед складним вибором: або відповідно до закону повідомити до МЗС, або зробити поступку Хасімото і приховати цей випадок. Чи були при Хасімото таємні документи, чи ні – Шімада не знав. Переповідаючи версію самого Хасімото, консул розповів “Васильєву”, що аташе нібито ще в Києві помітив за собою стеження. Стежили за ним жінка середніх років та чоловік. Разом вони сіли в одне купе міжнародного вагона. Коли Хасімото вийшов до вбиральні, його ліжко нібито облили наркотичним засобом. Прокинувшись, японець помітив крадіжку і відсутність його сусідів по купе.

Наприкінці грудня 1924 р. Жмеринський відділ дорожнього транспорту Державного політичного управління доповідав контррозвідувальному відділу в м. Харкові про активні дії, спрямовані на розслідування крадіжки та виявлення можливих японських секретних документів: “...провели неодноразову перевірку малин і усього кримінального елемента по нашій ділянці... але в підсумку реальних результатів ми не отримали... ця крадіжка вчинена кваліфікованим злочинцем із заздальгідь обдуманною метою” [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 1, арк. 285, 292].

У КРВ ДПУ дійшли висновку, що серед вкрадених речей були таємні військові документи і “японці, побоюючись, що документи можуть потрапити до рук Радянської влади, вирішили про цю крадіжку не повідомляти” [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 2, арк. 67].

У цій справі цікаво те, що, по-перше, усі дії розслідування не дали жодних результатів; по-друге, КРВ ДПУ дізнався про неї від своїх агентів у консульстві. І що найдивніше – японці чудово знали про таємне стеження, але розповіли про цей інцидент усім радянським зв'язковим. Про випадок ДПУ повідомили “Стара”, “Васильєв” та “Токієць”. Проте, на жаль, документальних джерел, що могли б розширити наше уявлення про цей випадок, виявлено нами не було. Окрім того, та ж “Стара” зазначала, що консульські службовці (Шімада та Ногучі) не дозволяли своїм дружинам бути присутніми при важливих ділових розмовах. А в цій справі саме пані Шімада першою розповіла про випадок.

Справа була закрита ДПУ у травні 1928 р. без жодних результатів. Але відтепер ухвалили рішення посилити охорону майна японців під час проїзду в потязі, а особливо тих, хто належав до дипломатичного корпусу [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 2, арк. 126].

Досить непросто було консулу і з підлеглими-японцям. Майже одразу виникли конфлікти між Шімадою на Камімурую. Особисте життя віцеконсула, який мав цивільну дружину та позашлюбну дитину, досить сильно компрометувало установу. Окрім того, між ними виникали конфлікти з побутових питань. Після відкликання в лютому 1927 р. Камімури віцеконсулом призначили Гото, а секретарем – нового співробітника установи Ногучі [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 1, арк. 199].

Проте стосунки між Гото та Шімадою погіршувалися – восени 1927 р. вони взагалі припинили розмовляти один з одним. За матеріалами ДПУ, Шімада звинувачував віцеконсула в надмірній скупості, його схильності торгуватися за кожну копійку.

Це, на думку консула, показувало японський уряд, інтереси якого вони представляли, у негативному світлі. Дружина Гото, викликаючи лікаря, часто представлялася як дружина консула. Через це, коли родина Гото вчергове викликала лікаря, він прибув до пані Шімади. І такі випадки були непоодинокими. Ще в 1926 р. Гото нібито побив свою покоївку, і про цей інцидент навіть написала місцева газета. Шімаду обурило те, що в статті вказувалося, що цей вчинок скоїв консул. Про цей інцидент Шімаді розповів Ногучі. Цікаво, що власне Ногучі на час інциденту теж ще не перебував в Одесі, й підтвердженнь про існування цієї замітки у процесі дослідження нами виявлено не було.

Покинув Одесу Гото 3 листопада 1927 р. Він був незадоволений своїм відкликанням та вбачав його причини в надмірно дружніх своїх стосунках з місцевими, що не схвалювалося консулом. Отже, з листопада 1927 р. штат консульства складався з Шімади та Ногучі.

Консул опинився в Одесі напередодні згорання політики “українізації”. Під час своєї роботи він неодноразово стикався з проблемою відсутності серед співробітників консульства осіб, які б володіли українською. Тому Шімада домагався від МЗС направлення в Україну студента для вивчення української мови. Консул клопотався, аби містом його перебування стала Одеса, але в МЗС вбачали більш доречним направити його до Києва, де “сильнішою була українська культура та побутування мови”. Шімада остерігався, що в Києві японського студента могли прийняти за шпигуна і через віддаленість консульство було б нездатне захистити його інтереси. Зрештою, у 1928 р. до Києва відправили Мітані Шідзео терміном на 1 рік для вивчення української мови та українознавства [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 2, арк. 16–17, 222–223, 225]. Треба зазначити, що перед цим упродовж 2 років він був слухачем Ленінградського інституту живих східних мов та юридичного факультету Ленінградського державного університету.

Наприкінці квітня 1929 р. Мітані приїздив до консульства, щоб скласти іспит на знання української та російської мов. Його екзаменатором став “Токієць”. У серпні того ж року Мітані завершив своє трирічне навчання в СРСР та вирушив на декілька місяців до Японії [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 3, арк. 28 зв., 73, 255].

Наприкінці 1928 р. стосунки між Шімадою та Ногучі ускладнилися. Консул скаржився “Токійцю”, що секретар був нездатним підтримувати престиж японського уряду, він “людина дуже маленька”, а між їхніми дружинами постійно виникали непорозуміння. Шімада прагнув перевести Ногучі в посольство драгоманом (перекладачем) [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 2, арк. 228].

Як свідчать матеріали ДПУ, приводом до конфлікту між консулом та секретарем стали певні звички Шімади. На аукціонах та в ломбардах він скуповував цінні речі. Окрім того, нібито йому часто приносили речі на продаж додому. Таке захоплення потребувало великих коштів. За інформацією “Васильєва”, саме фінансові непорозуміння спричинили погіршення стосунків між Шімадою та Ногучі. Консул забрав у секретаря кошти та ключі й здійснював великі витрати. Від Ногучі він вимагав скласти звіт з хибною інформацією про витрати в розмірі 1000 крб. На цьому ґрунті сварки між ними посилювалися. Ногучі припинив відвідувати вечори Шімади та заняття з “Токійцем”. Натомість консул скаржився, що йому не вигідно тримати у штаті Ногучі, оскільки на нього та його родину витрачалося більше грошей, ніж на консула [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 3, арк. 121].

Окрім прямих робочих обов’язків та внутрішніх конфліктів, працівники консульства намагалися приділяти увагу й питанням саморозвитку. На початок 1928 р. консул розпочав вивчати українську мову. Окрім того, він та Ногучі вивчали французьку [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 2, арк. 113, 168]. Хоча у випадку консульських чинів мова йшла радше про поглиблення знання. Викладачем для Ногучі та

його дружини стала Алла Вікторівна Васильєва [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 3, арк. 84]. Дружина консула активно знайомилася з місцевим оточенням, традиціями та звичаями. Вона брала уроки музики в пані Болотіної [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 2, арк. 34].

Отже, консульські службовці опинилися під пильним наглядом з боку ДПУ. Саме за часів Шімади у штаті інституції з'явилися перші агенти від контррозвідки. Але здобути справді цінних відомостей їм не вдалося. Окрім того, відмітною рисою діяльності консульства стають постійні конфлікти між співробітниками інституції, які вирішувалися переважно через переведення співробітників на інші місця служби. Такими були внутрішні умови, що впливали на функціонування інституції.

ІЛЮСТРАЦІЇ

Іл. 1. Фотокартка з Шімадою Шігеру та дружиною (праворуч) у Куяльницькому санаторію, 1928 р. [ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 2, арк. 230]

ЛІТЕРАТУРА

Вовчук Л. Радянські спецслужби VS японської дипломатії (на матеріалах японського консульства в Одесі у міжвоєнний період) // **XXIV Сходознавчі читання А. Кримського**: матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 30-річчю Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України, 21 грудня 2021 р. Київ, 2021.

Вся Одеса. Довідник на 1930 рік. Одеса, 1929.

Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), ф. 2, оп. 1, спр. 418, т. 1, ч. 1–3.

Дацьшєн В. Г. Из истории японского консульства в Новосибирске // **Асоциация японове-дов**. 09.10.2012. URL: http://japanstudies.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=168 (дата звернення: 21.03.2021).

Коваленко О. О. Система японсько-української практичної транскрипції. Фонетичний аналіз // **Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії**. Т. XXIX. Київ, 2012.

Куртинец С. А. Разведывательная деятельность японских консульств на советском Дальнем Востоке (1922–1931) // **Вестник Дальневосточного отделения Рос. акад. наук**, 2011, № 1.

Матяш І. **Іноземні представництва в радянській Україні (1919–1991): протистояння і співпраця**. Київ, 2020.

Москва – Токио: политика и дипломатия Кремля, 1921–1931 годы. Кн. 1. Москва, 2007.

Приезд японского консула // *Известия*, 1927 (20 февр.), № 2167.

Рубель В. А. Транскрибування японських слів засобами української мови: проблеми і пропозиції // *Східний світ*, 2009, № 4.

Смекалов Г. **Возвращение**. Часть вторая. URL: <http://ashcbs.ru/vozvrashhenie-chast-vtoraya/> (дата звернення: 21.03.2021).

Хирози Б. Политика Японии в отношении евреев с 1931 по 1945 гг. [переклад Я. Зінберга] // **Заметки по еврейской истории**, 2012, № 8 (155). URL: <http://berkovich-zametki.com/2012/Zametki/Nomer8/Zinberg1.php> (дата звернення: 16.11.2021).

Gaimushō geppō (Meiji shijūni nen rokugatsu bun) [Щомісячний звіт Міністерства закордонних справ (травень 1909 р.)] // **Japan Center for Asian Historical Records (JACAR)**. URL: <https://www.jacar.archives.go.jp/das/image/B13091313700> (дата звернення: 21.03.2021).

4. Consul Shimada Shigeru: from November, 1926 // **JACAR**. P. 459, 461. URL: https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/imageen_B16080097700 (дата звернення: 21.03.2021).

Lensen G. **Japanese Diplomatic and Consular Officials in Russia**. Tokyo, 1968.

Lensen G. **Japanese Recognition of the U. S. S. R. Soviet-Japanese Relations 1921–1930**. Sophia University, 1970.

Part 2 // **JACAR**. URL: https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B06151176100 (дата звернення: 21.03.2021).

REFERENCES

Vovchuk L. (2021), “Radyans’ki spetssluzhby VS yapons’koyi dyplomatiyi (na materialakh yapons’koho konsul’sstva v Odesi u mizhvoyennyu period)”, in *XXIV Skhodoznavchi chytannya A. Kryms’koho: materialy mizhnarodnoyi naukovoï konferentsiyi, prysvyachenoyi 30-richchyu Instytutu skhodoznavstva imeni A. Yu. Kryms’koho NAN Ukrainy, 21 hrudnya 2021 r.*, Vydavnychyy dim “Hel’vetyka”, Kyiv, pp. 104–107. (In Ukrainian).

Vsya Odesa. Dovidnyk na 1930 rik (1929), Vydannya “Chornomors’koyi komuny”, Odesa. (In Ukrainian).

Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU), Fund 2, Inventory 1, File 418, Vol. 1, Parts 1–3. (In Russian).

Datsyshen V. G. (2012), “Iz istorii yaponskogo konsul’sstva v Novosibirske”, in *Asotsiatsiya yaponovedov*, October 9, available at: http://japanstudies.ru/index.php?option=com_content (accessed March 21, 2021). (In Russian).

Kovalenko O. O. (2012), “Systema yapons’ko-ukrayins’koyi praktychnoyi transkryptsiyi. Fonetychnyy analiz”, *Zbirnyk naukovykh prats’ Natsional’noho nauково-doslidnoho instytutu ukrayinoznavstva ta vsesvitn’oyi istoriyi*, Vol. XXIX, pp. 197–215. (In Ukrainian).

Kurtinets S. A. (2011), “Razvedyvatel’naya deyatel’nost’ yaponskikh konsul’stv na sovetskom Dal’nem Vostoke (1922–1931)”, *Vestnik Dal’nevostochnogo otdeleniya Ros. akad. nauk*, No. 1, pp. 28–35. (In Russian).

Matyash I. (2020), *Inozemni predstavnytstva v radyans’kiy Ukrainy (1919–1991): protystoyannya i spivpratsya*, Instytut istoriyi Ukrainy, Kyiv. (In Ukrainian).

Moskva – Tokio: politika i diplomatiya Kremlya, 1921–1931 gody: sb. dok. v 2 kn. (2007), Vol. 1, Nauka, Moscow. (In Russian).

Rubel’ V. A. (2009), “Transkrybuвання yapons’kykh sliv zasobamy ukrayins’koyi movy: problemy i propozytyiyi”, *Shidnij svit*, No. 4, pp. 151–156. (In Ukrainian).

“Priyezd yaponskogo konsula” (1927), in *Izvestiya*, February 20, No. 2167. (In Russian).

Smekalov G., *Vozvrashcheniye. Chast’ vtoraya*, available at: <http://ashcbs.ru/vozvrashhenie-chast-vtoraya/> (accessed March 21, 2021). (In Russian).

Khironi B. (2012), “Politika Yaponii v otnoshenii evreyev s 1931 po 1945 gg.”, *Zametki po evreyskoy istorii*, No. 8 (155), available at: <http://berkovich-zametki.com/2012/Zametki/Nomer8/Zinberg1.php> (accessed November 16, 2021). (In Russian).

“Gaimushō geppō (Meiji shijūni nen rokugatsu bun)”, in *Japan Center for Asian Historical Records (JACAR)*, available at: https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B13091374000 (accessed March 21, 2021). (In Japanese).

“4. Consul Shimada Shigeru: from November, 1926”, in *Japan Center for Asian Historical Records (JACAR)*, available at: https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/imageen_B16080097700 (accessed March 21, 2021). (In Japanese).

Lensen G. (1968), *Japanese Diplomatic and Consular Officials in Russia*, Sophia University in cooperation with the Diplomatic Press, Tallahassee, Tokyo.

Lensen G. (1970), *Japanese Recognition of the U. S. S. R. Soviet-Japanese Relations 1921–1930*, Sophia University in cooperation with the Diplomatic Press, Tokyo.

“Part 2”, in *Japan Center for Asian Historical Records (JACAR)*, available at: https://www.jacar.archives.go.jp/aj/meta/image_B06151176100 (accessed March 21, 2021). (In Japanese).

С. С. Павленко

Діяльність консульства Японії в Одесі під керівництвом Шімади Шігеру. Частина I

У 1926 році було відновлено роботу Японського імперського консульства в Одесі. Другий, радянський, етап історії інституції тривав до 1937 року. Першим консулом цього часу став Сасаки Сейго (1926 рік), далі інституцію тимчасово очолював Камімура Шін'їці (1926–1927 рр.). Шімада Шігеру став третім керівником інституції, працюючи консулом в Одесі з 1927-го до 1930 року. Він був кваліфікованим дипломатом, брав участь у радянсько-японських переговорах, став першим японським консулом в Александровську (Сахалін). Більшість його призначень географічно припадало на терени Російської імперії / Радянського Союзу.

В Одесі Шімада перебував під пильним наглядом з боку Контррозвідувального відділу Державного політичного управління УСРР (ДПУ УСРР). У 1927 році останньому нарешті вдалося отримати таємних агентів серед співробітників консульства. Ними стали кухарка Олена Шецке та кур'єр-сторож Михайло Цибулько. Окрім того, співробітники держбезпеки були й серед знайомих консульських службовців. Найбільше відомостей до ДПУ надавав добрий знайомий консула Володимир Фоменко, який став навіть консультантом інституції з української мови. Службовці консульства були чудово поінформовані про наявність агентів. На це вказують вжиті ними заходи безпеки задля унеможливлення перехоплення радянськими агентами цінної інформації. Зрештою, їм вдалося виконати завдання. До ДПУ потрапляли лише відомості про особисті погляди консула та офіційні дії установи.

Іншими штатними службовцями консульства в цей час були Камімура (віцеконсул, відкликаний у лютому 1927 року), Гото (секретар, перебував у штаті з 1926-го до 1928 року), Ногучі (секретар, 1928–1930). Окрім того, у 1929 р. на один рік для вивчення української мови до Києва був направлений Мітані. Між консульськими співробітниками в цей час постійно спалахували внутрішні конфлікти.

Ключові слова: Японське консульство в Одесі, Шімада Шігеру, Японія, СРСР, Державне політичне управління УСРР (ДПУ УСРР)

Стаття надійшла до редакції 20.02.2022